

TOLĠAWLAR TILINDE TROPLARDIŇ QOLLANILWI

G. Allambergenova – QMU, Qaraqalpaq til bilimi kafedrası docenti

Shaxnoza. Baxtbaeva – Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Annotaciya: Terme – bul aqıl-násiyattan ibarat qosıqlar esaplanadı. Al, tolǵawlar bolsa qosıqlardan bólip qaralatuǵın óz aldına janr. Ol xalqımızdıń ótkendegi úlken bir tariyxıy waqıyasına arnalǵan, belgili bir syujetke qurılǵan, qobızda óz aldına tolǵaw namasına aytilatuǵın, ádewir kólemli poeziyalıq dóretpe. Tolǵawlarda sol tariyxıy dáwirdiń aqiretleri, azapları, xalıqtıń arızw-ármanı, boljawları menen qosıp súwretlenedi. Biz bunda biybaha qaraqalpaq folklorımızdıń ayırıqsha bir janrı esaplanǵan tolǵawlarda kórkem súwretlew qurallarınıń biri troplardıń qollanılıw ózgesheliklerine toqtap ótemiz.

Tayanış sózler: lingvofolkloristika, leksika, tolǵaw, troplar, metafora, teńew, giperbola, litota.

Folklorlıq shıǵarmalardıń tili shın mánisindegi xalıqlıq til bolıp esaplanadı. Óytkeni, onda xalıq turmısı aynadaǵı sáwlesi kibi óz kórinisin tabadı. Hárbir xalıqtıń awızeki dóretpeleri búgingi nurlı keleshekke deyin birneshe ásirlerdi artqa qaldırıp, uzaq hám qıyın-kesti jollardan asıp keledi. Sonday dóretpelerdiń biri – bul tolǵawlar. Tolǵaw qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleriniń bir janrı. Usı waqıtqa shekem tolǵawlardı termeler menen aralastırılıp jiberiletuǵın jerleri de bolǵan. Biraq keyin ala ilimpazlar tárepinen bulardı bir-birinen ajratıp úyrengenimiz maqul, degen juwmaqqa kelingin. Terme – bul aqıl-násiyattan ibarat qosıqlar esaplanadı. Al, tolǵawlar bolsa qosıqlardan bólip qaralatuǵın óz aldına janr. Ol xalqımızdıń ótkendegi úlken bir tariyxıy waqıyasına arnalǵan, belgili bir syujetke qurılǵan, qobızda óz aldına tolǵaw namasına aytilatuǵın, ádewir kólemli poeziyalıq dóretpe. Tolǵawlarda sol tariyxıy dáwirdiń aqiretleri, azapları, xalıqtıń arızw-ármanı, boljawları menen qosıp súwretlenedi [1; 218-219-betler]. Hárqanday dóretpeniń insan júregine jetip barıwında, sol ortalıqtıń pafosın beriwinde sóz qorınıń ushqırlıǵı úlken áhmiyetke iye. Bunda, álbette, kórkemlew quralları názerde tutılıp atır. *M. Gorkiy*: “Til- ádebiyattıń birinshi elementi”, sebebi hárqanday ádebiy shıǵarmanıń kórkemligi onıń tili arqalı, ondaǵı kórkemlew quralları arqalı kórinedi, degen pikirdi keltirip ótedi. Tildegi kórkemlew quralları *2 túrli*: leksikalıq hám sintaksislik. Leksikalıq kórkemlew

quralları **troplar** dep ataladı. Sintaksislik kórkemlew qurallarına stilistikalıq figuralar kiredi [2; 77]

Troplar – bir sózdiń ayırım kontekstlerde óziniń tiykarǵı tuwra mánisinen basqasha awıspalı mánide qollanılıwı. Troplarǵa metafora, metonimiya, sinekdoxa, epitet, teńew, giperbola, litota, allegoriya, janlandırıw, perifraza kiredi [3; 77]. Sol sıyaqlı biz úyrenejaq bolıp atırǵan tolǵawlar tilinde de kórkem súwretlew quralları belgili dárejede sheber qollanılǵan. Demek, maqalamızda tolǵawlarda ushırasqan troplarǵa toqtap ótemiz. Tolǵawlarda eń ónimli jumsalǵan troplardıń biri – bul teńewler. Qaraqalpaq tilinde teńewler 2 túrli jol menen payda boladı: morfologiyalıq jol (qosımta qosılıwı arqalı) hám sintaksislik jol (sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı).

Tolǵawlar tilindegi teńewlerdi de 2 ge bólip úyrendik:

1. Morfologiyalıq jol menen payda bolǵan teńewler. Tolǵawlarda tiykarınan, uqsatıw mánili teńewler belgili orın tutadı. Onda tómendegishe –day, -dey, -tay, -tey quramalı teńewler jiyi ushırasadı. Máselen: Dushpanlardıń batırın, **Qoyanday** túyrep shanshadı, **Arislanday** batır, On bes jasar qızlardı, Kókmar qılıp qashadı [5; 243]; Hesh bende názer salmaydı, Ólip atır birazı, **Kúshiktey** qádiri bolmaydı [5; 243]; **Sarı shimshıqtay** shırlatıp, Ázireyil kimlerge qurıq salmaǵan [5; 249]; Sarttan bolar biyińiz, **Qazanday** qaynar miyińiz [5; 254]; Jılay-jılay noǵaylıq, **Dáryaday** qurıp bararsañ [5; 251]; Saqalım **quwday** aǵarıp, Súyegim qalǵan qaqaıyp [5; 264]; Dalasında kiyigi, **Or qoyanday** atılǵan [5; 268]; **Asaw attay** ǵayratlı, **Asqar tawday** aybatlı, Ata bir dárkar jigitke [5; 269].

Sonı da aytıp ótiw kerek, -day, -dey arqalı jasalǵan barlıq awıspalı mánidegi sózlerdi teńew dep alıp qaraw nadurıs. Solay eken, dáslep kontekstke itibar qaratıw lazım. Máselen, tómendegi tolǵaw qatarları sózimizdiń dálili boladı: Bekireleri **ılaqtay**, Jegen awız toymaǵan [5]. Yaǵnıy qaraqalpaq xalqınıń balıqları sonday mazalı, hátteki eń úlken balıq sanalǵan bekirege de adam toymaydı, degen mániste kelip tur. Bul jerde “ılaqtay” - “úlken” mánisin beredi hám giperbolalıq súwretlewge mısál boladı. Jáne de tolǵawlarda Orta ásir jazba esteliklerinde jumsalǵan teńew mánili sózler – dayın, -deyin, -tayın, -teyin qosımtaları arqalı da payda boladı. Máselen: Shaqırıp qasıńa almasañ, Eger basın almasañ, **Ayrandayın** atlar ol, **Qımızdayın** piser ol... **Bawday** basın keser ol, **Suwday** qanın isher ol [5; 246]. Bul qatarlarda ayrandayın, qımızdayın sózlerindegi teńew jasawshı qosımta xızmetin joqarıda aytqan" –dayın" qosımtası atqarıp kelgen. Bunnan tısqari morfologiyalıq jol menen jasalǵan teńewler arasında –day, -dey, -tay, -tey qosımtaları kelbetlik feyildiń -ǵan, -gen formalarına dizbeklesip kelip te teńewdi jasaydı. Yaǵnıy: **Jerden oyıp pishkendey**, Kelbetine qarasań. **Pirlerden sharap ishkendey**, Túrin kórgen xalayıq, **Shıbın jannan keshkendey**, Qáhár etip umtılsa, **Tawdıń tasın teskendey**, El basına kún tuwsa, **Saysız**

dárya keshkendey, Sózleriniń salmaǵı, *Almas penen keskendey*, Otipti batır Bozuǵlan [5; 259].

Lekin házirgi qaraqalpaq tili boyınsha kitaplar hám sabaqlıqlarda óz aldına -ǵanday, -gendey forması hal feyil qosımtası ekenligi aytıladı. Ázireyil shalqıp júr, *Qoyshular qoydı tapqanday*, Quwanba paniy dúnyada, Bir kún jeter *qaqpanday* [5; 258].

2. Sintaksislik jol menen payda bolǵan teńewler. Sonday-aq, túrkiy tillerinde teńewler sintaksislik jol menen de payda boladı. Bunda kibi, sıyaqlı, tárizli, yańlı, megzer, barabar, takabbil, tap, dál, aynımaǵan kómekshileri belgili orın tutadı. Bunda eń ónimli jumsalatuǵın kibi, yańlı tirkewishleri arqalı tolǵaw qatarlarında xalıqtıń qıyışılıqları, eziwshilerdiń ápiwayı xalıqqa kósetken zulımlıqları súwretlenedi: At oynatıp begleri, Asan mıza bas bolıp, Qaraqalpaqtı jawladı, *Shubin yańlı* ǵawladı, Jeti jaqtan qamalap, *Sonar kibi* awladı [5; 242]; Ne bir batır ǵoshshaqtı, *Jońushqa kibi* bawladı [5; 242]; *Jolbarıs kibi* ınırandım, Tisim tiymey tisime [5; 263]; Tawǵa qaray juwırdıq, Jer tanabın quwırdıq, *Balıq kibi* túyreldik, Adım jerde jıǵıldıq [5; 268]. Al siyrek ushırasatuǵın –uqsa feyili de -ǵan, -gen qosımtaları menen birge qollanıp teńewdi jasaydı. Máselen: Irisqalın tergen tasadan, Alǵır arıslan *sher usaǵan* [5; 255]; *Arıs yańlı* aq bilek, Jawdan qaytpas er júrek [5; 259] Joqarıdaǵı “arıs yańlı” teńewinde arıslan sózi qısqaırıp kelgen. Sol arqalı tolǵaw mazmunında Qurbanbek batırın er júrekligin, mártligin táriyplep turıptı.

Metaforalar da troplardıń bir túri bolıp, tolǵawlar tilinde tómendegishe metaforalar qollanılǵan. Máselen: Kewlińe alǵır *sherseń*, Xabarıń joq hesh nárseden [5; 255]; *Bóri* kópdur dúnyada, Shetinen ań almaydı [5; 255]. Bul mısallarda "sherseń", "bóri" sózleri awıspalı mánide qollanılıp, kúshli adamlar mánisinde qollanǵan. Tiykarınan alǵanda metaforalar awıspalı mánidegi sózlerdiń betlik qosımtaların alıwı arqalı da payda boladı. Yaǵnıy: Edil menen Jayıqtan, Ushıp kelgen bir *quspan*, *Sóz bar jerde júyrikpen*, *Shóllep júrgen kiyikpen*, *Kól bar jerde súyrikpen*, *Qus bar jerde qanatpan*, *Kúsh bar jerde quwatpan* [5;265] Joqarıdaǵı "quspan", "júyrikpen", "kiyikpen", "súyrikpen", "qanatpan", "quwatpan" sózleri 1-bet birlik sandaǵı betlik qosımtasın alıp, lirik qaharman ózin qusqa, keyingi tolǵawda júyrikke, kiyikke, súyrikke, qanatqa hám de quwatqa megzetkenin kórsek boladı. Sonday-aq, "bolıp" kómekshi feyili járdeminde de payda bolǵan metaforalardı tolǵaw tilinde ushıratamız. Máselen: *Qırǵıy bolıp* qutırıp, Qızıl etti ańsama, *Qarshıǵa bolıp* qutırıp, Qasqır etip ańsama, *Tuyǵın bolıp* qutırıp, Túlki etin ańsama [5; 265].

Tolǵawlarda dástanlardaǵı syujetlerge uqsas waqıyalar, yaǵnıy jawgershilik, xalıqtıń qıyın turmısı, ezilgen xalıq táǵdiri óz kórinisin tabadı. Bunda waqıyalardı obrazlı jetkiziwde kórkemlew qurallarınan giperbola hám litotalardıń ornı óz aldına.

Máslen: Bárhá qazarsañ arıq, Óksheleriń qırq jarıq [5; 251]; Qırq sherdiń ğayratı tolǵan, Ámir sárdardıń qızı, Ótken eken Qız palwan [5; 260];

Bul qatarlarda "qırq" sanı qollanıp "kóp" degen mánisti bildiredi hám bul giperbolalıq yaǵnıy asıra súwretlewge mısál boladı. Al oǵan qarama qarsı súwretlew bolǵan litotalar da tolǵawlarda siyrek ushırasadı: Dushpanlarıń kóp boldı, Xalqın azıp shóp boldı [5; 263].

"Shóp bolıw" - sol waqıtta xalıqtıń jawlardan kórgen azapları, zulım xanlar hám biylerdiń ádalatsızlıqları aqıbetinde jetispewshilik, ashlıq saldarınan xalıq shóptey arıqlap qalǵanın kórsetiwshi litotaǵa mısál boladı. Óytkeni, litota kishireytip súwretlew bolıp, shóp jip-jıńishke boladı, sol sebepli júdá ótkir mazmun berip tur.

Ulıwmalastırıp aytqanda, xalıq awızeki dóretpeleri ásirler dawamında bizge deyin jetip kelgen qunlı miyrasımız esaplanadı. Al, házirgi waqıtta olardıń tilin hár tárepleme úyreniw arqalı birinshiden, biz sol folklorlıq shıǵarmalar menen jaqınnan tanıs bolamız, ekinshiden sózlik qorımızdı bayıtamız, qaraqalpaq tiliniń ele biz bilmegen táreplerin júzege shıǵaramız, tilden ásirese kórkemlew qurallarınan sheber paydalanıw uqıplıqların ózimizde hám keleshek áwladta payda etiwge úles qosqan bolamız.

Paydalangan ádebiyatlar:

1. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аңызеки дөретпелери. - Нөкис, "Билим", 1996.
2. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилининг стилистикасы. -Нөкис, "Қарақалпақстан", 1990
3. Pirniyazov A. Qaraqalpaq tiliniń stilistikası.- Tashkent, "Tafakkur avlodi", 2020.
4. Нажимов П. Қарақалпақ тилинде теңеўлердинг структура-семантикалық өзгешеликтери. Канд.дис. -Нөкис, 1994.
5. *Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 93-том. -Нөкис. "Илим" 2015.*
6. Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1976, 43-б
7. Qırq qız» dástanındaǵı frazeologiyalıq sinonimlerdiń qollanıwı НА Гулжахан Ўбекстон олимлари ва эшларнинг инновацион илмий-амалий тадқиқотлари, 2021

8. Фразеологизмлер курамында «ак» хэм «кара» рең семантикасының қолланылыуы
КА Гулжахан Пим ha'm ja'miyet. No 'kis 1, 55-57
9. Қарақалпақ фольклорындағы мал шаруашылығы лексикасы А Гулжахан Эл аралық
Алтай элдери симпозиуму VIII. Абстракттар, 2019
10. Стилистическое использование соматических фразеологизмов в поэзии И.
Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Вестник Челябинского
государственного университета, 15-19, 2018
11. Түркий тиллеринде фразеологизмлердің изертленіуі.« А Гулжахан Ижтимоий-
гуманитар фанларнинг долзарб масалалари: ривожланиш истиқболлари, 2018
12. Айназарова, Г., & Алламбергенова , Г. (2016). АДЪЕКТИВЛИК
ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР ҚУРАМЫНДА КЕЛБЕТЛИКЛЕРДИҢ ЖУМСАЛЫҰЫ
. ВЕСТНИК КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО
УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ БЕРДАХА, 32(3), 131–133. извлечено от
<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/839>
13. Алламбергенова, Г. (2017). И.ЮСУПОВ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА АДЪЕКТИВ
ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕРДИҢ СТИЛЬЛИК ҚОЛЛАНЫЛЫҰЫ . ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
БЕРДАХА, 35(2), 153–155. извлечено от
<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/1008>
14. И. Юсупов шығармаларында фразеологизмлер менен психологиялық халаттың
беріліуі. Пим ha'm ja'miyet А Гулжахан No'kis 1, 16-17, 2017
15. Алламбергенова , Г. (2016). ФРАЗЕОЛОГИЯЛЫҚ СӨЗ ДИЗБЕКЛЕРИНДЕГИ
СИНОНИМИЯ (И.Юсупов шығармалары мысалында). ВЕСТНИК
КАРАКАЛПАКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ
БЕРДАХА, 33(4), 119–122. извлечено от
<https://science.karsu.uz/index.php/science/article/view/905>
16. Фразеологиялық сөз дизбеклеринің көркемлеу қураллары хызметінде
қолланылыуы А Гулжахан Актуальные вызовы современной науки. VI
Международная научная конференция, 2016
17. Юсупов асарларида синоним фразеологизмларнинг услубий қўлланилиши АИ
Гулжахан Пим sarchashmalari. Urganch 6, 71-75
18. Фраземалардың узул стильлик функцияларда қолланылыуы Мумтоз адабиёт ва
жамиятни маънавий янгилаш масалалари» А Гулжахан Халқаро илмий, 2017
19. Выражение психологических состояний посредством фразеологизмов в
произведениях И. Юсупова Гулжахан Айтбаевна Алламбергенова Российская
тюркология, 58-64, 2018
20. Юсупов поэзиясында соматикалық фразеологизмлердің стильлик қолланыуы АИ
Гулжахан Пим ha'm ja'miyet. No'kis 4, 11-13

